

ČASOPIS ZA POVIJEST
ZAPADNE HRVATSKE
WEST CROATIAN HISTORY JOURNAL

Monografski broj / Special issue

LEO WEICZEN VALIANI
Fiuman, European, Revolutionary, Historian

Uredio / Edited by VANNI D'ALESSIO

RIJEKA,
X./10. 2015.

Nevenko BARTULIN, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, Leiden, Boston: Brill, 2014., 244. str.

Suvremena transnacionalna historiografija uglavnom tretira fašizam, rasizam i holokaust kao isprepletenu povijest. Taj pristup bazira se na stavu da povijest jednog od ovih fenomena nije u potpunosti moguće objasniti bez uzimanja u obzir paralelnog razvoja druga dva. Hrvatska je historiografija uvelike ostala distancirana od ovih diskusija na međunarodnoj razini, a tome svjedoči nerazmjerno mali broj publikacije radova na engleskom jeziku o povijesti ustaškog pokreta i holokausta u Hrvatskoj, u odnosu na količinu literature objavljene na hrvatskom jeziku. Upravo je zbog toga važna nova knjiga Nevenka Bartulina pod naslovom *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, koja je objavljena u izdanju prestižne međunarodne nakladničke kuće Brill, 2014. godine. Ova publikacija je svojevrsna prerađena, ali i nadograđena verzija, Bartulinovog doktorata *The Ideology of Nation and Race: The Croatian Ustasha Regime and its Policies Toward Minorities in the Independent State of Croatia, 1941-1945*, kojeg je obranio na University of New South Wales, 2006. godine. Bartulin pripada novoj generaciji mlađih povjesničara poput Rorya Yeomansa i Alexandra Korba, koji se bave poviješću ustaškog pokreta pokušavajući primijeniti u svojem istraživanju suvremene interpretacijske i metodološke pristupe. Motivirani nedostatkom literature o ustaškom pokretu na međunarodnoj razini, spomenuti autori pretežito pišu na engleskom jeziku pokušavajući uvesti temu ustaškog pokreta u širu historiografsku debatu o fašizmu, masovnom nasilju, holokaustu, itd.

U uvodu knjige Bartulin donosi kratak pregled historiografskih pristupa povijesti ustaškog pokreta do 1990. godine, pa tako naglašava razliku između marksističkog pristupa koji je ustaški pokret tretirao kao imitaciju „naci-fašizma”, ne poklanjajući pretjeranu pažnju na posebnosti ustaškog rasizma i njegove geneze. Nasuprot marksističkom pristupu stajala je druga krajnost „nostalgijsko-apologetska” grupa autora koja se sastojala od djela emigrantskih i proustaških intelektualaca koji su nastojali minimizirati ili ignorirati masovne zločine počinjene od strane ustaškog režima te umanjiti važnost ustaškog rasizma. No čak i nakon 90ih godina, unatoč novom valu reinterpretacija i istraživanja, ustaškom rasizmu posvećeno je premalo pažnje u historiografskim djelima. Upravo je to bio motiv Bartulinu da se detaljno posveti istraživanju ove teme.

U prvom poglavlju pod naslovom *Language and race: Croats, Illyrians, Slavs and Aryans* (str. 20-32) Bartulin ukratko prikazuje nastanak i razvoj prvih rasnih teorija u Europi. Iako je uvriježeno mišljenje da je rasizam oduvijek bio povezan s fizičko-biološkim komponentama, Bartulin nastoji razbiti taj mit i prikazati da su se prve moderne rasne teorije uglavnom gradile na lingvističkim karakteristikama. Bartulin ističe da je na području Hrvatske ilirizam bio prvi pokret koji je kombinirao rasnu i jezičnu komponentu u

svrhu ujedinjenja južnih Slavena. Ideja ilirizma djelomično je bila motivirana protumađarskim stavovima, a zbog intenzivne mađarizacije dolazi do potrebe za isticanjem oštrijih razlika između Mađara i južnih Slavena koji su se našli pod njihovom dominacijom. Prema Ilircima, Mađari, pa time i njihov jezik, nisu bili indoeuropskog porijekla za razliku od Slavena koji to jesu. Bartulin napominje da u smislu rasnog nauka postoji kontinuitet između ilirizma i jugoslavizma pod vodstvom J. J. Strossmayera. Strossmayer je zastupao stav da su Hrvati južni Slaveni po rasi, međutim da konstituiraju zasebnu naciju zbog političkih i povijesnih tradicija.

U drugom poglavlju pod naslovom *Ante Starčević: Historic state right and Croat blood* (str. 33-43) Bartulin nastoji evaluirati kompleksnu i kontroverznu političku misao Ante Starčevića (1823-1896). Autor ističe da je Starčević nedvojbeno imao rasističkih izljeva, pa je tako Srbe smatrao pasminom, a Vlahe kriminalcima koji su se križali s Romima. Međutim, Bartulin smatra da Starčević nije vjerovao u rasnu čistoću te da je jedinstvo Hrvata smatrao utemeljenima prije svega na duhovnim, a ne biološkim svojstvima, svrstajući se tako među zagovornike civilnog nacionalizma. Iako je tvrdio da ne postoje čiste rase, Starčević je pomalo kontradiktorno ustvrdio da su Muslimani u Bosni i Hercegovini rasno najčišći Hrvati. Bartulin stoga zaključuje da je Starčević bio poklonik ideja Francuske revolucije koje su bile u kontradikciji s njegovim nekoherentnim rasističkim izjavama.

U trećem poglavlju *Race theory in Habsburg Croatia 1900-1918* (str. 44-70) autor naglašava da su na prijelazu stoljeća rasne teorije sve više prodirale u znanstvene discipline, što će imati dalekosežne posljedice u Europi. Tako se početkom 20. st. rasna antropologija konstituirala kao zasebna „znanstvena” disciplina. Iako se ona inicijalno bavila procjenjivanjem fizičkih karakteristika raznih skupina, usko povezano s njom javio se i „spiritualni rasizam” koji je na temelju fizičkih tipova i podtipova rasa donio vjerovanje u inherentne karakteristike određenih rasa; samim time započinje klasificiranje vrjednijih ili manje vrijednih rasa. Bartulin ističe da su uzor hrvatskim rasnim teoretičarima uglavnom bili antropolozi iz Austrije i Njemačke. Početkom 20. st. rasne teorije počele su zaokupljati sve više pažnje među anti-jugoslavenski orijentiranim hrvatskim intelektualcima koji su ih koristili kao dodatni argument u dokazivanju da su Hrvati zasebna nacionalna skupina koja se ne može jednostavno podrediti pod skupni nazivnik Jugoslaveni.

Prema Bartulinu, prvi hrvatski intelektualac koji je iznjedrio detaljnu studiju koja se odnosi na rase na zapadnom Balkanu bio je arheolog i povjesničar Ćiro Truhelka (1865-1942). On je tvrdio da Bosna i Hercegovina pripada Hrvatskoj na rasnim, povijesnim i geografskim osnovama. Truhelka diferencira između Hrvata i Srba na rasnim temeljima. Srbi su prema njemu uglavnom tamnije kože te su potomci Balkanskih Vlaha. Prema Truhelki sve najgore osobine koje Srbi posjeduju naslijedili su od Vlaha, a te osobine obuhvaćaju nemoral, korupciju, ekspanzionistički nacionalizam i megalomaniju. Pravoslavna populacija je za njega predstavljala „fizički slabije

razvijeni tip.” Sličnih stajališta kao i Truhelka bio je i Ivo Pilar (1874-1933) koji je imao snažan utjecaj među hrvatskim nacionalistima u predratnim godinama. Bartulin ističe kako su rasne ideje istovremeno bile aktualne i u srpskim intelektualnim krugovima, pa tako srpski geograf Jovan Cvijić (1865-1927) tvrdi da su Srbi predstavnici dinarske rase koja se mora obraniti od štetnih utjecaja Vlaha kao stranog elementa. Natruhe rasnog promišljanja mogu se pronaći i u pisanju Stjepana i Antuna Radića koji su smatrali Južne Slavene jednom rasom i nacijom.

U četvrtom poglavlju *Yugoslavist and Serbian racial theories in the Kingdom of Yugoslavia* (str. 71-92) autor nastavlja temu koju je prethodno već otvorio. Bartulin ističe da je ideja integralnog jugoslavizma bila paravan za provođenje velikosrpskog projekta koji je za cilj imao asimilaciju i srbijanizaciju Hrvata, minimizirajući njihov kulturni i povijesni identitet. Sa srpske strane jedan od glavnih zagovaratelja bio je već prije spomenuti Jovan Cvijić. S hrvatske strane jedan od glavnih zastupnika jugoslavenske rasne teorije bio je Vladimir Dvorniković (1888-1956) koji također spominje „dinarski rasni tip”, a on ističe pozitivne osobine tog rasnog tipa poput muževnosti, ratništva, sirovosti i snage. Bartulin ističe da je jedan od najspretnijih teoretičara o tome kako postoje zasebne rasne karakteristike koje utječu na kulturnu i mentalnu distinkciju među rasama bio Boris Zarnik (1883-1945) koji je slijedio opći trend uspostavljen tijekom 20ih i 30ih godina 20. st. prema kojem je razlika između ljudi na temelju rase bila prihvaćena kao znanstvena istina, posebice u Njemačkoj.

U petom poglavlju naslovljenom *Interwar Croatian ethnolinguistic-racial theories* (str. 93-126) autor donosi brojne primjere o tome kako rasne teorije prestaju biti samo predmetom interesa uskog kruga „znanstvenika” te učestalo postaju korištene u političke svrhe. Bilo je sve više onih koji su bili spremni koristiti rasne argumente kako bi naglasili razliku između Hrvata i drugih naroda Kraljevine Jugoslavije. Milan Šufflay (1879-1931) je tako tvrdio da su Srbi pod utjecajem strane cincarske krvi. Ivo Pilar je pak zagovarao ideju da bi budući brakovi u Hrvatskoj trebali biti odobreni samo između onih koji su i prema rasi i prema uvjerenju Hrvati. Filip Lukas (1871-1958), predsjednik Matice Hrvatske također je referirao na rasu u svojim tekstovima. U predratnom periodu diskutira se i o porijeklu Hrvata pa te rasprave često prelaze i u rasno pitanje. Tako su na primjer vodeći zastupnici gotske teorije o porijeklu Hrvata u predratnom periodu bili katolički svećenik (i povjesničar) Kerubin Šegvić (1867-1945) i Stjepan Buć (1888-1975). Stjepan Buć išao je toliko daleko da je tvrdio da je Starčević 70 godina prije samog Adolfa Hitlera istaknuo važnost rase za razvoj i obnovu nacionalnog života. Odlika ovog perioda bilo je i nastojanje da se dokaže pripadnost Bosne i Hercegovine hrvatskom nacionalnom korpusu pa se tako brojne rasne teorije odnose upravo na to područje.

Šesto poglavlje *The interwar Ustasha movement and ethnolinguistic-racial identity* (str. 127-143) Bartulin započinje detaljnom analizom *Načela*

Hrvatskog Ustaškog Pokreta koji se mogu smatrati i ideološkim temeljem ustaške organizacije. Bartulin zaključuje da su *Načela* dokument koji dokazuje da su od samog početka ustaše napustili Starčevićansku ideju civilnog nacionalizma i u potpunosti prešli na etnički tip u kojem se naglašava hrvatska krv i pokoljenja, koji je bio vrlo plodno tlo za rasne teorije. Nadalje se analizira Pavelićev memorandum *Hrvatsko pitanje* u kojem je Pavelić Nijemcima tvrdio da su Hrvati gotskog porijekla, a posebno se snažno oslanjao na rasističke argumente. Prema Bartulinu Mile Budak je jedan od predratnih ustaša koji se ponajviše koristio rasne argumente pa je tako tvrdio da Ljudevit Gaj i J. J. Strossmayer nisu bili hrvatske krvi te da su stoga bili skloni "protu-hrvatskim" teorijama jugoslavizma.

U sedmom poglavlju *The Ustasha racial state* (str. 144-159) analizira se izrada rasnih zakona u NDH, a u tom procesu sudjelovao je i prije spomenuti Boris Zarnik što djelomično potvrđuje tezu da su anti-jugoslavenski nastrojeni rasni teoretičari imali vrlo važnu ulogu u novom režimu. U NDH se osniva čitav niz institucija poput rasno-političkog povjerenstva pri Ministarstvu unutarnjih poslova koja su rasizam doveli do razine državne politike. Nastojeći legitimizirati rasne zakone, ustaše su jednostrano koristili izjave braće Radić, Starčevića, Šufflaya, Eugena Kvaternika i drugih. Došlo je i do čitavog niza problema u određivanju „rasnih pitanja” pa je tako zbog žalbi Islamske zajednice Ministarstvo unutarnjih poslova moralo odrediti koje će Rome prihvatiti u rasnu zajednicu, a koje ne, budući da je Islamska zajednica inzistirala na tome da Romi Islamske vjeroispovijesti budu prihvaćeni kao Arijci. Rasni kompromis uključivao je i dodjelu posebnih arijskih prava za oko 100 Židova u NDH, a skupa s njihovim najbližim članovima obitelji broj im je porastao na oko 500. Bartulin tvrdi da su rasne i ideološke značajke ustaškog režima bile uzrokom stalnih tenzija između ustaškog režima i Katoličke Crkve, te da su ustaše su u svakom slučaju stavili naciju i rasu iznad religije.

U osmom poglavlju *The ideal racial type: The Aryan Croat* (str. 160-202) i devetom poglavlju „The racial counter-type: The Near Eastern race” (str. 203-223) Bartulin analizira ustašku rasnu politiku kao dio izgradnje nacionalnog identiteta. Ustaški se režim nije jasno i službeno izjasnio o favorizaciji niti jedne od etno-lingvističkih teorija i teorija geneza o Hrvatima (npr. slavenska, iranska i gotska). Bartulin međutim napominje da je postojao konsenzus o tom pitanju tako da se tvrdilo da su proto-Hrvati bili iranskog ili gotskog podrijetla. U konačnici je ustašama bilo važno dokazati da su Hrvati Arijci koji sadrže važne ne-slavenske elemente. Bartulin ističe da su nacisti prihvatili osnovne postavke rasnog identiteta kojeg su promovirali ustaše, a dio nacista je potpuno prihvatio viđenje prema kojem su Hrvati gotskog porijekla. Ustaše su kao kontrast hrvatskom rasno-političkom identitetu postavili Srbe, Židove i Rome. Protutip je bio baziran na političkom anti-komunizmu i anti-četništvu, ali i rasnom antisemitizmu. Bartulin u konačnici zaključuje da arijske rasne teorije u NDH nisu rezultat pragmatičke imitacije nacističke rasne teorije, već da su se razvijale kroz dugi ideološki južno slavenski diskurs koji je involvirao

suprotstavljene rasne ideje jugoslavizma, velikosrpstva i anti-jugoslavenskog hrvatskog nacionalizma. Bartulinova knjiga završava epilogom, bibliografskim podacima i indeksom pojmova.

Bartulinova knjiga važna je zato što otvara brojne teme i pitanja koja su do sada ostala nedogovorena u hrvatskoj historiografiji. Bartulin prije svega razbija tri velika mita koja su proizašla iz nedovoljne istraženosti povijesti rasizma. Prvi mit jest taj da ustaški pokret nije imao rasističku politiku. Ovaj mit je djelomično podržavan i nastaje iz tabora „nostalgjsko apologetskih,” pro-ustaških intelektualaca koji su negirali postojanje ustaškog rasizma. Drugi mit je onaj djelomično postavljen od strane marksističke historiografije prema kojem ustaški rasizam nije ništa više nego puka imitacija „naci-fašizma”. Treći mit koji se razbija kroz čitavu knjigu jest taj da rasizam nema tradiciju u djelu hrvatske inteligencije. Bartulin je uspješno odgovorio na sva tri izazova i u konačnici pokazao da je u Hrvatskoj postojala duga tradicija razvoja raznih rasnih teorija čiji počeci sežu sve do prve polovice 19. stoljeća. Upravo je na temelju tih tradicija i reinterpretacija bio izgrađivan i ustaški rasizam, uz (samo) djelomični transfer ideologije od strane njemačkog nacizma. Bartulin je temi pristupio iz pozicije intelektualne povijesti fokusirajući se na povijest ideja, što je doprinijelo jasnoći i čitkosti teksta.

Unatoč brojnim komplimentima koje možemo udijeliti Bartulinu, ova knjiga ima i brojnih nedostataka ne zbog onog što se u njoj nalazi, već upravo zbog onog što je izostavljeno. Bartulin se u svojoj analizi uglavnom fokusirao na djela nekoliko intelektualaca, izostavivši čitav niz izvora poput novina, knjiga i autora koji su koristili rasističke argumente u predratnom periodu, ali i u NDH. Posebno se u predratnom periodu hrvatske povijesti uopće ne dotiče novina poput *Mlade Hrvatske* ili *Nezavisnosti*, ali i brojnih drugih publikacija koje mogu biti značajne za ovu temu. Iako treba biti korektan i naglasiti da je sam Bartulin u uvodu napomenuo da će se fokusirati na podrijetlo i teoriju rasizma, Bartulin uopće niti ne pokušava procijeniti koliko su rasističke teorije bile prihvaćene u društvu, akademskom životu ili političkim strukturama. Autor u knjizi ne ulazi u analizu raširenosti rasizma, pa tako nije u mogućnost dati odgovor čitateljima u kojim okolnostima u društvu dolazi do porasta ili pada potrebe za rasističkim pogledom na svijet. Međutim jedan od najvažnijih problema u Bartulinovoj analizi jest to da čitatelj ne dobiva odgovor na pitanje u kojoj su uzročnoj vezi rasizam i masovni zločini, odnosno je li rasizam bio presudan faktor da bi se oni dogodili. Pitanje kauzalnosti holokausta na primjer već neko vrijeme opterećuje znanstvenike, pa se tako debata svodi na dvije temeljne pozicije, intencionaliste koji smatraju da je do masovnih ubojstava došlo zbog čvrste vjere u ideologiju i rasizam, dok s druge strane funkcionalisti tvrde da je do „konačnog rješenja” došlo zbog pragmatike, oportunitizma, konformizma i strukturalnih faktora. Ovo pitanje vrlo je relevantno i u kontekstu holokausta u NDH, međutim Bartulin se u svojoj knjizi na njega ne osvrće. Mnoga pitanja u vezi s ustaškim rasizmom ostaju i dalje otvorena, pa je tako u budućnosti nužno analizirati dinamiku

pozicija o rasizmu unutar samog pokreta. Nadalje je potrebno više pažnje posvetiti tranziciji s rasističkih teorija i ideologije u prakse poput političkog nasilja i sl. Unatoč spomenutim nedostacima, valja zaključiti da je Bartulin značajno doprinio rasvjetljavanju dosad zanemarenih dijelova povijesti ne samo ustaškog, već rasizma u čitavoj hrvatskoj povijesti. Štoviše, Bartulin je izdavanjem ove knjige izgradio kvalitetne temelje na kojima drugi povjesničari mogu graditi nova istraživanja u više različitih smjerova.

Lovro KRALJ